
Час права для несовершеннолетних: Правонарушения- каковы последствия? (перевод на тувинский язык)

Россия Федерациязының Истелге комитетинин

Тыва Республикада истелге эргелели

Хоойлу-дүрүм үрээр чорук: оон уржуктары кандыгыл?

Үстүкү класстың өөреникчилеринге

хоойлу-дүрүм шагы

Кызыл-2016

Хоойлу-дүрүм үрээр чорук: оон уржуктары кандыгыл?

Үстүкү класстың өөреникчилеринге

хоойлу-дүрүм шагы

Бөгүн силерниң эргелеринер болгаш хүлээлгелеринер дугайында чугаалажыр бис. Кижи бүрүзү, хар-назы барымдаазы чокка, бодунун үүлгеткен хөрөө дээш харылаар ужурлуг. Бистин чуртувуста кижи бүрүзү доктаамал чурумга чагыртып чурттаар ужурлуг. Нийтилгээ кишинин алдынаар дүрүмү хөй, оларны хоойлууда чыгган. Хоойлу кишинин кылып турар янзы-бүрү ажылынга хамаарышкан.

Кандыг деп бодаар силер, нийтилгээ алдынаар чурумун үрээр болза, ону чүү деп адаарыл? Ол болза хоойлу-дүрүм үрээр чорук-тур. Оон элээн шыңгы таварылгаларда – кем-херек үүлгедиишкини-дир.

Хоойлу-дүрүм үрээр чорук дээргэ – хоойлууга, нийтилгээ удур хөделиишкин (хөделиишкин кылбааны), тодаргай (доктааттынган) хоругдалдарны үрээри азы эргелеринин

нормазын күүсетпези-дир.

Школачы амыдыралдың кандыг хоойлулары сilerге билдингирил?

- кичээлче озалдап болбас
- чылдагаан чокка кичээл үзүп болбас
- чапсар үезинде дүржоктанаып болбас
- школага болгаш школа девискээринге таапкылап болбас
- багай сөстер чугаалап болбас дээш о.ө.

А школадан дашкаар? Школадан ангы черлерге өөреникчи кижи кандыг хоойлуларны сагыыр ужурлугул?

- ада-иезинин үделгези чокта 22.00 ш. соонда кудумчуга чоруп болбас
- кудумчуга болгаш транспортка чорааш, эзиртир суксуннарны садып аары база ижери, хөй-ниити черлеринге таапкылаары хоруглуг.
- өске кижилерни эттээр, дүржоктанаыр чоруктарга киржип болбас
- чидиг бистиг, соок-чепсек бодунга ап болбас дээш о.ө.

Хоойлу-дүрүм үрээн таварылгада юридиктиг харысалганың 4 ангы хевири бар:

- 1. Кеземче харысалгазы** – кеземче дүрүмүнде көрдүнген хоойлуларын үрээни дээш харысалга. Кеземче хоойлуузунда көрдүнген кемниг херек нийтилелге айылдыг, нийтилел тургузуунче семээшкін, өнчү-хөрөнгө, кижи, хамаатыларның эргелери болгаш хостуу, хөй-ниити корум-чуруму (өлүрүкчү чорук, үптээшкін, оор чорук, күштээшкін, хулиган чорук). Каржызы-бile дүржоктанганы дээш, оорланышкын, күштээшкін кылганы дээш кеземче харысалгазын 14 харлындан эгелеп онаар.
- 2. Административтиг харысалганы** административтиг дүрүмде көрдүнген хоойлу-дүрүмнү хажытканда ажыглаар. Административтиг хажыдыышкыннарага: орук шимчээшкінин үрээн хажытканы, хөй-ниитиниң корум-чурумун хажытканы, өртке удур айыл чок чорукту хажытканы, хөй-ниити черинге таапкы тыртары, эзиртир суксуннар ижери болгаш о.ө. хамааржыр. Административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкіни дээш 16 хардан эгелеп харысалгага онаар. Шииткели: торгаал, сагындырыг, эдип-чазаар ажылдар.
- 3. Чурум үрээни дээш харысалга** – күш-ажыл хүлээлгезин хажытканы азы өскээр

чугаалаарга, күш-ажыл хоийлузун хажытканы болур. Чижээлээрge: ажылчे озалдааны, чылдагаан чок черге ажыл шагын үскени. Чурум үрээни дээш харысалганың 3 хевири бар: сагындырыг, донгулда, ажылдан үндүрери.

4. Хамааты-эрге харысалгазы эт-хөренги талазын башкаар. Хоийлу-дүрүм үрекчилеринге шииткел: когаралдың орнун тургузар, каражаны төлөттирер.

Дараазында байдалдарны сайгаргаш, тодарадып көрээлинерем: элээди назылыглар кандыг хоийлу-дүрүм үүлгеткенил? Ол хоийлу-дүрүм үрээшкини дээш кайы хире хар-назыдан эгелеп харысалгага онаажып болуул? Кандыг яла (шииткел) манап болуул?

Байдал №1. Сережа биле Саша херим иштинге бөмбүктеп ойнап тургаш, кожазының бажынының

сонгазын бузупканнар. Элээди оолдар кандыг хоийлу-дүрүм үрээн-дир?

(хамааты эрге харысалгазы)

Байдал №2. Улуг улустун үделгези чок чораан элээди оол 23ш. 40 мин. турда туттурган. Ол оолга кандыг яла таваржыр-дыр?

(административтиг харысалга, яла 30.12.2008 № 905 ВХ-П Тыва Республиканын Хоойлуга дүүштүр тодараттынар)

Байдал № 3. 7-ги класстың өөреникчилери күш-культура кичээлиниң мурнуунда хеп уштур өрээлгэ турганнар. Кичээлчөө конга эдиптерге, шупту спорт залынче кире бергеннер. Чүгле Дима артып калгаш, чаңгысклассчызының телефонун оорлапкан. Элээди оол кандыг кем-херек үүлгеткен-дир? Бо хоийлу-дүрүмнүү үрээни дээш кайы хире назыдан эгелеп харысалга онааттынарыл?

(кеземче харысалгазы. 14 хардан эгелеп харысалга онааттынар)

Байдал № 4. Рома биле Петя автобуска чоруп ора, ыыткыр чугаалажып, каттыржып, чурум чок сөстөр эдип, долгандыр улустун сагындырыгларынга агрессчи хөөннүүг харыылап турганнар. Элээди оолдар чүнү хажыткан-дыр?

(административтиг дүрүм: административтиг харысалга)

Байдал №5. Бир эвес силер школаңарга кичээлди чылдагаан чок үзүүкен болзунарза, ол хоийлу-дүрүм үрээшкини харысалганың кандыг хевиринге онаажып болуул?

(Чурум үрээни дээш харысалга)

Байдал № 6.

Чанғысклассчылар Андрей биле Дима маргышкаш, чокшу бергеннер. Түннелинде күш чок болғанындан Дима когараан. Эттээни дээш кандыг харысалгага таваржырыл? (кеземче харысалгазы)

14 харга чедир харысалганы ажы-төлү дээш ада-иези алыр. Ада-ие хүлээлгезин күүсептээни дээш, ада-ие эргезин олардан казып кааптар.

•Буруунуң хемчээлин база яланы кым тодарадырыл?

Хоойлу-дүрүм үрээшкини үүлгеттингенде истелге органы болгаш суд буруунуң хемчээлин өөренип көөр.

1. Бир эвес кем-херек каржы сагыштыы-бile үүлгеттинген болза. Кижи бодунун үүлгедиглериниң айылдыын билип, оларның түннелин база билип турар (чижээлээрge, oор чорук). Бо таварылгада хоойлу ёзугаар яла дошкун болур.
2. Бир эвес кем-херек оваарымча чогу-бile үүлгеттинген болза. Хөй кезинде ындыг кем-херек бодал чок, сиilen аажыдан (чижээ: элекtri херекселдерин хайгаарал чок арттырып болбас, оон ёрт айылы үнүп кээп болур деп шупту улус билир) азы тоомча чогундан үүлгеттинер: кижилер уржуктарын билип тура-ла, хөделиишкинин үргүлчүлөп турар (чижээлээрge, Чернобыль АЭС, Саян-Шушенск ГЭС, Воронеж хоорайга пиротехника складының частышкыны). Ындыг кем-херектер дошкун яладан шала чиик болур.

Кандыг хоойлу-дүрүм үрээшкиннери барыл?

Хулиганнаашкын (РФ КД 213 чүүлү). Хулиганнаашкын – нийтилелдин корум-чурумун үреп, нийтилелди илден-не хүндүлевезин көргүзүп турар каржы хажыдышкын болур. Нийтилелди илден-не хүндүлевези дээргэ, нийти хүлээп алдынган нормаларны болгаш шын алдынарының чурумун сагыштыы-бile хажытканы, бодун долгандыр турар кижилерге удурун, оларга тоомча чок хамаарылгазын көргүскени болур.

Онзаланып турар ылгавыры – хөй-ниити чери (чижээлээрge, хөй-ниити черлеринге эт-хөренгини үреп азы узуткап кааптары). Хөй-ниитиниң корум-чурумун каржызы-бile үрегдеп турары дээргэ, чижээлээрge, хөй-ниити черлеринге өске улустарны дорамчылап, бастыры азы эт-хөренгизин үргэдээри, хөй-ниитиниң хемчеглерин үзери, нийтилелдин оожургал-тамчынын үр хуусаа дургузунда үрээни деп билир.

Вандализм – бажың-балгаттарны азы өске-даа тудугларны үреп бужартатканы, нийтиниң транспортунда азы өске-даа хөй-ниити черлеринде эт-хөренгини үрээни болур. Вандализмниң айылдыы чүл дээргэ, нийтилелдин корум-чурумун, хамаатыларның дыжын үреп, нийтилелгэ

эт-хөрөнгө болгаш сагыш-сеткил талазы-бите когаралды чедирип турар. 40 мун акшага чедир торгаал азы шалынынын хемчээли, азы шииттирген кижинин 3 айга чедир оске орулгазын, чок болза 360 шакка чедир ыяп кылыш ажыл, чок болза 1 чылга чедир эдип-чазаар ажылдар кылыш кылдыр, чок болза 3 айга чедир хоругдаар шииткелди алыр. Ол-ла үүлгедиглерни бөлүк кижилер

политиктиг, идеологтуг, язы-сөөк, национал болгаш шажынчы көөр хөөн чок чорук азы өжээннежиишкинге чылдагааннап алгаш азы кандыг-ла-бир социал бөлүкке хамаарыштыр көөр хөөн чок чорук азы өжээннежиишкинни чылдагааннап алгаш үүлгедиргэ хосталгазын 3 чылга чедир хосталгазын кызыгаарлаар, чок болза 3 чылга чедир албадалдыг ажыл чок болза, 3 чылга чедир хосталгазын казып шииттирер.

Оор чорук дээш, тодаргайлаарга, өскениң эт-хөрөнгизин чажыды-бите бодунга холгаарлап шингээткени дээш – 80 мун чедир торгаал, азы шалынынын хемчээли азы шииттирген кижинин 6 айга чедир оске орулгазын чок болза, 360 шакка чедир ыяп кылыш ажыл, чок болза 1 чылга чедир эдип-чазаар ажылдар кылыш кылдыр, чок болза 2 чылга чедир хосталгазын кызыгаарлаар, чок болза 2 чылга чедир албадалдыг ажыл, чок болза 4 айга чедир хоругдаар, чок болза 2 чылга чедир хосталгазын казып шииттирер. Оор чорук кем-херек үүлгедиишкиннеринин эн-не нептеренгэй хевири болуп турар. Оорлаткан чүүлдүү нийти түнү 2500 акшадан эвээжевес болза, ону оор чорук деп санаар.

Бажың оорлаашкынын болдурбас дизе, кандыг хемчеглер алза эки деп бодаар силер?

Бажың оорлаашкынын болдурбас дизе, кичээнишикинни элээн каш хемчеглерин алыр болза эки. Билбези квартираже оор кирбес. Ынчангаш өг-булендерде садып алдынган улуг өртэктиг эт дугайында чугаалавас болзуңарза эки. Ол медээ өске кижилерже дамчааш, эки эвес түннелдерге чедирип болур. Бистин хынамча чогувус болгаш бүзүрээчеливисти оорлар ажыглап турар. Хөй кезинде бис хынамча чок болгаш бүзүрээчел чоруувус-бите оорланыр байдалды тургузуп турар бис. Кем-херекти бажын оорлары бүдүн чыл дургузунда, ынчалза-даа май айдан сентябрь айга чедир эн-не хөйү-бите үүлгедип турар. Оон чылдагааннары билдингир: хоорай чурттакчылары дача сезонунда хоорайдан үнүп чоруптар, оларның бажыннарын ээлээр кижилер чок болу бээр. Почта хааржактарында солун-сеткүүл, квитанциялар дола берген, домофонга кым-даа харылавас, кежэеки үеде бажыннарның сайгылгааны чырыйвайн турар боор. Бо бүгү байдалдарны бажың оорлары көрүп, ажыглап турарлар.

Үйтээшкін (РФ КД 161 чүүлү) - өскениң эт-хөрөнгизин ажыы-бите оорлааны дээш 480 шакка чедир ыяп кылыш ажыл, чок болза 2 чылга чедир эдип-чазаар ажылдарга, чок болза 2-ден 4 чылга чедир хосталгазын кызыгаарлаар, чок болза 4 чылга чедир албадалдыг ажыл, чок болза 6 айга чедир хуусаада хоругдалга олуртуп, чок болза 4 чыл чедир хуусаада хосталгазын казып шиидер.

Соталыг телефоннарны, эң ылангыя, аар өртектиг модельдин телефоннарын оорлаар чорук эн-не чугула айтырыларның бирээзи апарган. Телефон бүдүрүкчүлери чаа модель бүрүзүнүң хемчээлин бичеледир кылырын оралдажып турарлар. Чараш болгаш биче хемчээлдиг телефоннар оорларның чиик олчазы болуп турары ховар эвес. Кудумчу оорлары чиик акша сүрүүшкүнү оларны хоойлуга болгаш кара-бажыңга олурап чылдар дугайында айтырыгта эккээр деп боданмастар. Ындыг-даа болза аар өртектиг (чүгле аар өртектиг эвес) телефоннарның ээлери телефоннарын болгаш бодунун амы-тынынче кем-херек үүлгедикчилериниң семээшкүнинден айыыл чок болдуарының дугайында боданыр болза эки. Телефоннуң ээзи нийтиниң транспортунга азы кудумчуга чорда, телефоннуң айыылга таваржып болурунун магадылалы улуг. Транспортка иткileшкен улусту ажыглап, кем-херек үүлгедикчилиниң карманын үжеп болур, кудумчуга кижиниң эт-хөрөнгизиниң үптээшкүнин кылып, холундан ушта соп ап болур. Оон ангыда, кажар арганы база ажыглаптып болур: телефонну долгантар деп дилеп алгаш, дезе бээр. Аар өртектиг телефоннар үптээринге мергежээн тускай категорияның оорлары турар деп чүүлдү эки шынарлыг телефоннар ээлери билип алыр болза эки. Олар чагыг-бile ажылдап турар, ховар таварылгада чааскаан болур, хөй кезинде кем-херек үүлгедикчилериниң эки организастаттынган бөлүү болур. Оорларның сорулгазы – 6-10 мун болгаш оон-даа аар өртектиг модельдин телефоннары болур. Үптекчилер элээн үенин дургузунда тааржыр телефонун хайгаарал көрүп алырлар. Оон телефон ээзиниң соондан сүрүп чорупкаш, эптиг черге: мунгаш доора кудумчуга, карангы черге, подъезд иштинге халдаашкынны кылыр. Үптээшкүнгө ийи кижи киржип болур: бирээзи ооргазынче идиптер ийикпе азы бажынче аар чүүл-бile соптар, өскези телефонну ушта соп аппаар. Оон ийилээ дезе бээр, а когараан кижи халдап келген кижилерни сактып четтикпээн болур. Кем-херек үүлгедикчилери хөй кезинде хөрээжен улусче болгаш элээдилерже – удурланып шыдавас кижилерже халдаашкынны кылырлар.

Үстүнде айыткан чүүлгэ барымдаалааш, эт-хөрөнгөнөрни, чамдыкта, кадынчарны камгалап алышы-бile элээн каш сүмелерни берип турар:

1. кижилер эвээш черлерни болгаш чырыы чок черлерни, ылангыя кежээки үеде оюп чорунар.
2. телефоннарчарны моюнга, курунчарга азынмаар, холунчарга тутпацар. Кем-херек үүлгедикчилериниң кичээнгейин хаара тыртпазы-бile оларны хевинчирниң иштики карманнарынче, сумкаарже суп алынчар.
3. кандыг-ла бир аргажок чугула чылдагаан ужун (ылангыя чайын) телефонунарны ажык кылдыр тудар апарзынарза, чүвүр курунга быжыглаан мунгаш хапка суп алынчар.
4. кылаштап чорааш, телефонга чугаалашпацар, херек апарза, бир черге турупкаш, чугаалашпышаан, бодунарны долгандыр көрүнч.
5. нийтиниң транспортунга чорааш, ылангыя улус хөй үеде, карман үжээр оорлар дугайында утпацар, телефонунарны сумкаарчының иштики карманынче суп алынчар – ынчан силер ону эки хайгаарал шыдаар силер.
6. бичии уругларга, элээдилерге база аныяктарга соталыг телефон дээргэ шыдал-быралының байдалының демдээ, долгандыр турар кижилерге чылдагаанныг-даа,

чылдагаан чокка-даа көргүстүнүп турар, а бичии уруглар ооң чанында үптекчи келген деп кандыг-даа каразыг чокка телефону-бile анаа-ла ойнап турар.

Оор чорук болгаш үптээшкىндеп аңыда **ДЭЭРБЕДЭЭШКИН** – амы-тынга болгаш кадыка айылыдыг күчүлөл ажыглааш, чок болза күчүлөл ажыглаар деп кыжанып тургаш, өскениң эт-хөрөнгизин оорлаар сорулгалыг халдаашкын кылган кем-херек үүлгедиишкини болур. 5 чылга чедир албадалдыг ажыл, чок болза 8 чылга чедир хосталгазын казып шииттиришиаан 500000 акшага чедир торгаал, азы шалынынын хемчээли, азы шииттирген кижинин 3 чылга чедир оске орулгазын азы ол чокка.

Кадыкка хора чедиргени, бир эвес оваарымча чогу-бile-даа үүлгеттинген болза, кеземче харысалгазынга онаажыр. Кевин-херекчөк чогуш хоийлу-бile кончуг улуг эпчок байдалга эккеп болур.

Бузурукчу чорук – мегелээш азы бүзүрелди буруу ажыглааш, өскениң эт-хөрөнгизин оорлааны болур. Бузурукчулар чүгле улгады берген назылыгларны мегелээр эвес, олар силерниң үе-чергөнөрни база мегелеп болур. Бузурукчу силерниң эжинцөр аксынга почтальон, телевизор мастери, сантехник, полицейжи, социал ажылдакчы, силерниң кожанарның, төрелдериңиң таныры кижизи мен деп адаттынып болур. Чамдыктары стаканга суг, эм дилээрлер. Өскелери кожаларынага акша азы чагаажыгаш арттырып каалы деп болурлар. Олар янзы-бүрү чылдагааннарны чугаалап болурлар. Херек кырында оларның кол-ла күзели – силерниң квартираарже кире бээри. Оваарымчалыг болунар! Бир эвес силерниң эжинцөрниң конгазы эдиптер болза, ону ажыдарынчे далашпаңар!

Бузурукчу чоруктун чаа хевири – кижилерже SMS-дыннадышкыннаар чорудары, а олар харының дыннадыг-бile боттарынга чутула акшазын чорудуптарлар. Шупту кыска (4-5 оранныг) номерлерлиг SMS-бузуруушкуннарның дыннадыгларының тариф тургузары 12 оранныг номерлер ышкаш эвес болур. Кыска номерлер тускай өртектиг дуза кылышынга көрдүнген, ол көрдүнген дуза дээш акшаны абонентиниң баланзындан тырттар. Бузурукчулар кыска номерлерниң ол онзагайын билбес кижилерни, чамдык таварылгаларда, абонентилерниң кичээнгэй чогун ажыглап, «мобилдиг какпа-дузакче» элзедип турар.

Элээн каш ындыг какпа-дузактар дугайында чугаалажылындар.

Дузак №1. Анаада бо дузак мындыг хевирлиг болур: когараан кижиниң номеринче «Бердинген номер лотерея түнелинде Европа Плюс радиостанцияның шаңналын ойнап алган, ону алыр дизе, бодуңарның адресиңи кыска номерже чорудуптуңар...» деп SMS-дыннадыг чорудуптар. Бо-ла-дыр, адрес бижээн харының дыннадыг-бile 200-300 акша катай чоруй барган.

Дузак №2. «Экии, таныжып алыылам?»

Бүзүрээчел хамаатыларга база бир дузактың хевири SMS таварыштыр таныжып алырын

дилээн дыңнадыг болур. Соталыг операторларның үндезин базазында чүгле дугаарлар эвес, а абонентилерниң аттары, чамдыкта харын-даа хар-назызы безин бар. Ынчангаш SMS дыңнадыгларны робот дамчыдып турар-даа болза, сонуурганчыг азы хаара тыртыптар шынарлыг болуп турар. Чижээлээрge, аныяк кижиге мындыг хевирлиг дыңнадыг кээп болур: «Экии, Стас, бис бот-боттарыбысты танышпас бис, ынчалза-даа сээн-бile танышып алжасап тур мен. Харылап көрем, чөпшээрежир сен бе азы чок бе?» Кыска номерлер-бile ажылдан кылдынган схема ёзугаар акшаны чыып апаарлар.

Дузак №3. Көрбейн эрттирипкен телефон медээзи.

Бо дээрge элээн чаңчылчый берген хевирниң мегелээшкini, ынчалза-даа телефон таварыштыр клиентилер-бile ажылдаар кижилер болганчок-ла таваржы бээр. Бир канчангаш-ла, телефонунарның экранында көрбейн эрттирипкениң номер турар. Бодаарга, бир эвес хереглээн кижи болза, катап долгап кээр ышкаш, ынчалза-даа сонуургачалындан ол номерже долгаптарга, көнгүс танывазы үн аажок буруузун билинген, Норильск хоорайда даай-авазынче долгаар дээш, чаңыс сан чазыпканың элээн каш секундаларның иштинде тайылбырлаар. Ол элээн каш секунда иштинде төлөвирлиг номер-бile чугаалашканың дээш силерден 100-200 акшаны оператор тыртып аппаар.

Компьютер четкизинде хоойлу-дүрүм үрээшкiniнери

Хостуг үезинде кижилер эпти-ле компьютер артынга олурар. Даык хөй организациялар боттарының клиентилериниң дугайында чажыт медээни ыяк шыгжап алган турар. Чажыт саннарны (шифрлерни) чара шаапкаш, хоойлууга дүүшпес ёзу-бile медээлөр чыыр аныяк кижилер – хакерлер турар. Кеземче дүрүмүнде ындыг хажыдыышкыннарга хамаарышкан будун эге бар. Компьютер медээзин хоойлууга дүүшпес ёзу-бile ажыглааны дээш үргедекчи иий чылга чедир хосталгазын казып шииттирип болур. Хоралыг программаларны тургусканы, ажыглааны болгаш таратканы дээш дөрт чыл чедир хуусаада хосталгазын казып шиидер.

Амыдыралда анчыг, эпчок чүүлдерден камгаланып билир ужурлуг. Силерге хереглеттине берип болур алды дүрүмнү көрээлиңер.

Камгаланырынга херек алды дүрүм:

Бо дүрүмнери шуптузун кылырга дээштиг болур. Ону бүгү талалыг ажыглааш, кем-херек үүлгедиинден бүзүрелдиг камгалалды тургузуп алыр силер.

Бир дугаар дүрүм:

Ада-иенцер болгаш чоок кижилериңер-бile харылзааны чидирбенцер. «Харылзаада турары» дээрge иий таладан ажык харылзаа. Шуптузун чугаалавайн барып болур, ынчалза-даа херек апарза, эң-не чажыт чүүлүн чугаалап берип болур кижи бар деп бүзүрел турар ужурлуг.

- Чоок кижилериңер-бile чүнүн-даа дугайында, херекчок хоозун чугаа-даа болза, чугаалажыңар, эң-не кол чүве – бот-боттарыңар-бile харылзаа, чугаа турары.
- Ада-иенерниң сүмелеринге хұндұткелдиг болуңар, оларны үзе кирбенер, эвилен, чымчак болуңар, бодуңарның айыыл чок чоруунарга хамаарыштыр дықа хөй ажықтығ чүүлдерни билип ап болур сiler.
- Чоок кижилериңерниң сагыш-сеткилин, бодалдарын, коргуушкуннарын кыжырбаңар. Олар база сiler ышкаш хомудаачал деп үзвени утпаңар. Бир эвес кижилер дыңнап билир болгаш чемелевес турған болза, делегейде айтырыгларның (проблемаларның) chartedы шиитпирләттине берген турған ийик.

Ийи дугаар дүрүм:

Айыыл чок чорукка эки өөренип алыры.

Амғы үениң амыдыралының байдалында ада-ие-бile кезээде кады турар арга чок болуп турар. Боттарыңарның эскербейн шингәэдип ап турар ҹанҹылдарыңар бүгү чуртталғанаңда кадагалаттынып артып каар. Ада-иенер оваарнышкынның қандыг хемчеглерин қылып турарын хайгаараңар, ону өөренип, сактып алгаш, боттарыңар ажыглап әгеленер. (Бир эвес аchanar машиназын қажан-даа ажык арттырбас болза, билдингир-ле сiler база ынчалдыр қылып сiler)

Бичии уругларның айыыл чок чоруунун талазы-бile экспертерниң сүмелеп турар тергиин хевирлериниң бирәэзи – рольдап ойнары – «Чүнү канчаар сен, бир эвес?...» дәэн хевирлиг оюннары боттарыңарның бичии дунмаларыңар-бile әрттирип болур сiler.

«Бир эвес сени кудумчуга танывазың бир кижи доктаадыпкаш, сotalыг телефонуннун диләэн болза, чүнү канчаар сен?»

«Бир эвес лифт шимчевейн барза, чүнү канчаар сен?»

«Бир эвес эжикке танывазың кижи келгеш, бажыңче киирерин диләэр болза, чүнү канчаар сен?»

«Бир эвес улуг класстың өөреникчилири сенден акша негәэн болза, чүнү канчаар сен?»

«Бир эвес кудумчуга чорааш, бот-боттарыбысты чидиржип алган болзуусса, чүнү канчаар сен?»

Үш дугаар дүрүм:

Халгай, шоочалап ал

Эт-хөрөнгө оорлаар чоруктуң үштүң биринден хөй кезии болгаш кижиның бодунга удур кем-хөрөнгө үүлгедиглери соңга болгаш эжикти чедир хагбаанындан кем-хөрөнгө үүлгедидир арганы берип турар деп практика бадыткап турар. Силерниң ада-иенөр база силер бодунар тоомча чок болбас болзунарза, кем-хөрөнгө үүлгедикчизинге хөрөнгө үүлгедидир арга кажанда-даа тыптып келбес. Кем-хөрөнгө үүлгедикчилери чиик аргалар дилеп чоруур, оон оруун моондактаары-били кылдынган кандыг-даа хемчеглер дээштиг болур.

«Сагыш човаваңар, мында көңгүс айыыл чок» - деп бир кижи чугаалаан-даа болза, хаггаш, дээктеп алры дээрge, силерниң доктаамал чанчылыңар болур ужурулуг. Бажының болгаш машинаның хагдынмаан эжинн оорларны чалааны деп көрүп болур. Ону чүгле хаггаш, шоочалап каан болзунарза, эптиг байдалды ажыглаан кем-хөрөнгө үүлгеткен бөлүк хоойлу-дүрүм үрекчилеринден адырлып алыр силер.

Дөрт дугаар дүрүм:

Көскуу чөргө турары

Бичи кижилирке болгаш улуг кижилирке удур кем-хөрөнгө өткөрүп чораанында, чааскаан турувуста, ийи дугаарында, ээн чөрөлөрке турувуста үүлгеттинер. Ындыг кем-хөрөнгө үүлгедишишкеннери үштүң ийи кезии хире болуп турар. Бичи уруг ээн чөрөлөрже барбайн, хөй кижилирлиг чөргө тургаш, бодунун айыыл чок чоруун чедип ап болур. Паркка азы кудумчуга хөй кижилир-били кады чораанынарга көөрдө, чааскаан агаарлап чорааш, бодунарны улуг айыылга таварыштырып турар силер.

Танывазынар улустуң машиназынга олурбаңар.

Барык бүгү кем-хөрөнгө үүлгедикчилери хөрөчилерден болгаш хөй кижилиг чөрөлөрден дезер болур.

Кем-хөрөнгө үүлгедикчилиг агаарлап чораан элээди кижилир чанындан анаа-ла эрте бээр, чүгэ дизе туруп кээп болур нарын байдалдың айыылы улуг болур.

Хөй кижилиг чөргө турарга, кем-хөрөнгө үүлгедишишкенин барык болдурбайн баар. Бир эвес силер багай чүвеге таваржып азы корга берген болзунарза, эн-не бөдүүн болгаш ажыктыг чүвэ чүл дээрge – кижилир аразынга турары болур.

Беш дугаар дүрүм:

Хына!

Хынаары – эрте шагдан тура бодамчалыг аажы-чанчының үндезини, дөзү. Кижиге ол чанчыл кижины долгандыр турар ээн бойдус аразынга амыдырап артар дээш демисел үезинде-ле

тыптып келген. Хенертен бир-ле чүвениң аспаанче кире бербес дээш, кезээде долгандыр байдалды хынаан, ылавылаан, шинчиләэн орар күшкүштәрның болгаш диистерниң аажызын хайгаарал көруңдер даан.

Хынаар чанчыл күштүг хайгаараашкынны, чүве эндевезин сайзырадыр, ол болгу дег айылды сагындырып болур.

«Кежэеки шайлалгадан чоруптары чугула», «дуу кудумчу-бile чорбас болза эки» дээн ышкаш эскериглер, бодалдар турганын, ону херекке албайн барганын дыка хөй когараан кижилер сактып чугаалаар. Ындыг эскериглер алдыгы миннишкин (медерел) дугайында кым-даа тода харыы берип шыдаваан. Ынчалза-даа ындыг эскериглер кижиде бар, чурттап турар, ол адаан-өжээн, айыл-халап долган өртемчейге дириг артар дээш, долгандыр турар байдалдың бичии-ле өскерлиишкүннөринге кичээнгейни салып, кезээде бүгү айылга белен турар бистин бурунгуларыбыстан салгал дамчып келген деп специалистер санап турарлар. Сilerниң чаа эжиңер дугайында бе, эмчиниң сүмелериниң дугайында бе, бодуңарның төөгүңер, чок болза удавас чоруур деп турар сilerниң билбезинер чер дугайында чугаа чоруп турар бе дээрзин хынап алыңар. Ол бодамчалыг, шын шиитпир хүлээп алырынга дузалаар болгаш эттинмес частырыг кылышын болдурбас. Танывазы бөлүк кижилер аразынга турарга, айылдыг байдалга таваржы берип болурунун ондаа бар. Бодун ындыг хевирлиг айылга таварыштырбас болза эки.

Алды дугаар дүрүм:

Алғыш-кырыш үндүрбенер

Оожум, тайбың аажы-чаң кем-херек үүлгедиишкүннөринге болдурбазынга улуг ужур-дузалыг. Бичиң уруглар база улуг улустар аразында бүгү-ле маргыжышкыннарның хөй кезинин чөрүлдээ болгаш алғыш-кырыш тургузуп турар. Хөй кезинде кем-херек когараан кижиниң бодунун күткүүшкүнү-бile болуп турар. Дыка хөй таварылгаларның истелгезиниң көргүзүп турары-бile алырга, алғыш-кырыштың, оорланышкүннөринге болгаш дерзииленишишкүннөр үнер дөзү кижилерниң харылзаа тудуп билбезинде, чөптүг чугаалажып билбезинде болуп турар.

Долгандыр турар кижилер-бile амыр-тайбың чурттап болурунун эвээш эвес аргалары бар, ол-ла үеде анчыг, түвектиг болбайн, чогууру-бile алдынып өөренип алган болдуңарца дыка-ла эки болур турган ийик. Оон кем-херек үүлгедиишкүннөринге чайлай бээринден ангыда, дыка хөй чаа эштерлиг апарып болурунун аргазы бар. «Алғыш-кырыш үндүрбенер» деп дүрүм сiler өске кижилер-бile бүгү болдунар оптуг аргаларны ажыглап тургаш, херек апарза, долгандыр турар кижилерни хорадатпайын, бодуңарның кылдыныгларыңарның чылдагаанын тайылбырлап тургаш, каржы эвес кылдыр чугаалажып силер деп өөредип турар.

Долгандыр турар кижилерни кыжырып, шоодуп болбас, сilerниң кыжырыпкан азы кууда

көрүпкен кижиңер хомудалын сеткилингэ чоок хүлээп алганындан өш-өжээн бодап болур. А бир эвес силерни кым-бир кижи кыжырыпкан болза, ол дээрge шош-содаа үндүрерининч чылдагааны эвес-тир.

Силерге айыл чок чоруктун долу магадылалын берип шыдавас бис, ынчалза-даа байдал канчаар-даа тургустунуп кээр чүве болза, бердинген алды дүрүм, бир эвес оларны шуптузун ажыглаар чүве болза, бот-боттарының кылдынын күштелдирбашаан, силерниң айыл чок чоруунарның күштүг камгалалын тургузар.

Чугула телефоннаар:

Полиция – 02;

Ниити камгалал албаны – 112 (мобилдиг телефоннаардан долгаар);

Россия Федерациязынын Истелгэ комитетинин Тыва Республикада истелгэ эргелелинин дежурный телефону

– 8 (913) 341-39-19;

Телефон шугуму «Бичий уруг — айыылда» — 8 (39422) 6-05-72,

8-800-775-1370 (долгаары халас);

Уругларнын эргелеринин талазы-бile Тыва Республикада

бурун эргелиг толээ – 8(39422) 2-63-09;

Бичий уругларга бузурел телефону – 8-800-2000-122

(долгаары халас)

Адрес страницы: https://tuva.sledcom.ru/Pomoshh_detjam/item/1041756